

Базарбаев Қ.Қ.,
Рустамбекова М.Е.

**Заки Уалиди Тоған және
Түркістан ұлт-азаттық
қозғалысындағы қазақ-түрік
зиялылары**

Мақалада Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткеріне айналған Заки Уалиди Тоғанның естеліктері сол кезеңнің оқиғаларын қалпына келтіруге өте маңызды дерек ретінде пайдаланылды. 1920–1923 жж. Түркістан өлкесіндегі саяси процестерге белсене араласып, соңында басшылармен бірге қарулы күреске қатысқан Заки Уалиди естеліктері 1963 ж. Түркияда алғаш рет жеке кітап болып жарық көрді. Осы естеліктер 1994–1997 ж. орыс тіліне аударылып жарияланды. Оның естеліктеріне М. Шоқайдың және тағы басқа да Түркістан саяси мұғажырларының естеліктері және мақалаларымен салыстыра отырып жасалған талдау Түркістан қозғалысы жастүріктер қозғалысы барысында көтерілген саяси-әлеуметтік, діни-рухани идеялардың қаншалықты ықпал жасағандығын және қаншалықты сабақтастығы болғандығына қатысты тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Бұл естеліктердің ғылыми құндылығы оның авторларының мұндай саяси тарихи оқиғалардың куәгерлері ғана емес, сонымен бірге тікелей қатысушысы болғандығы кеңінен қарастырылған.

Түйін сөздер: Орта Азия, Түркия, Түркістан, Бұхара, Заки Уалиди Тоған, ұлт-азаттық қозғалыс, отарлық билік.

Bazarbayev K.K.,
Rustambekova M.E.

**Akhmet Zaki Validi Togan and
the kazakh-turkish intellectuals in
the national liberation movement
of turkestan**

Memoirs of Zaki Validi Togan, eminent person of the national liberation movement of Turkestan became an important source for revision of the events which were taking place during this period. This historic figure took active part in the political processes happening in Turkestan in 1920–1923. Validi's memoirs have been for the first time published in Turkey in 1963. In 1994–1996 the book of memoirs has been translated into Russian and published. The analysis of memoirs of Validi in the course of which comparison with memoirs and articles of M. Shokay and other politicians of Turkestan was carried out gives the chance to draw conclusions concerning extent of influence of the socio-political, spiritual and religious ideas which arose during an era of young Turkish revolution to social and political movement in Turkestan. In article the scientific value of these memoirs where the author not only is the witness of the taking place events, but their active participant is also considered.

Key words: Central Asia, Turkey, Turkestan, Bukhara, ZakiValidi, national liberation movement, colonial power.

Базарбаев К.К.,
Рустамбекова М.Е.

**Заки Валиди Тоған и
казахско-турецкая
интеллигенция в национально-
освободительном движении
Туркестана**

Воспоминания Заки Валиди Тогана, являющегося видным деятелем национально-освободительного движения Туркестана, стали важным источником для пересмотра событий, происходивших в тот период. Эта историческая личность принимала активное участие в политических процессах, происходивших в Туркестане в 1920–1923 гг. Воспоминания Валиди были впервые изданы в Турции в 1963 г. В 1994–1996 гг. книга мемуаров была переведена на русский язык и опубликована. Анализ воспоминаний Валиди, в процессе которого проводилось сравнение с мемуарами и статьями М.Шокая и других политических деятелей Туркестана, дает возможность сделать выводы касательно степени влияния социально-политических, духовно-религиозных идей, возникших в эпоху младотурецкой революции, на общественно-политическое движение в Туркестане. В статье также рассматривается научная ценность этих воспоминаний, где автор не только является свидетелем происходивших событий, но их активным участником.

Ключевые слова: Средняя Азия, Турция, Туркестан, Бухара, Заки Валиди, национально-освободительное движение, колониальная власть.

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

*E-mail: Kanat-08@mail.ru

ЗАКИ УАЛИДИ ТОҒАН ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ТҮРІК ЗИЯЛЫЛАРЫ

Заки Валиди Тоған ұлт-азаттық күреске қазақ зиялыларын тартуда нақты жұмыстар атқарған. 1921 ж. наурыз айында ол Ахмет Байтұрсыновқа жасырын хат жібереді. Дінше Әділовтың 1928 ж. 24 желтоқсанында ОГПУ тергеушісіне берген жауабында бұл хаттың мазмұнында орталығы Бұхарада болған жасырын антикеңестік ұйымның қызмет істейтіндігі айтылған [1, с. 295].

«Біз Ташкентте Орта Азиялық орталықтың өмір сүретінін білмейтін едік, бұнда Досмұхамедов, Дулатов, Қашқынбаев және т.б. болды Сол жерде ұйымның мәселелері қаралды: Әр қалада Алашорда ұйымының филиалдарын ашуға шешім қабылданды. Бұл мәселелерді шешу Ғаббасов пен Ермековке жүктелді. Мені Қожановпен бірге Бұхараға жіберді, бізге ең алдымен коммунист Гариф Назировке жолығу тапсырылды. Мамыр айының соңында біз Бұхараның оңтүстігінде Гарифтің үйіне түстік, ол бізді жақсы қабылдады. Жиналыс Бұхарада болды, кімнің үйі екені есімде жоқ. Өзбектерден Тұрсынходжаев, Файзуллахожаев, Абдухадыров, Шахидинов, (Мұхитдинов, Расуловтар) болды. Бұхарада түрік офицерлері көп еді. Олар Бұхарадағы әскери мектептің оқытушылары болды және осы ұйымға кірді. Түркиямен байланыс болды. Бұл идея алғаш рет Мәскеуде көтерілген еді. Кейін Бакуде мұсылмандардың съезі өтті. Оған Али паша шақырылған болатын. Жалпы Орта Азиялық ұйымдардың басында Али паша (Энвер паша) тұрды». Бұхарадағы съезде араб, түрік тілдерін жақсы білетін Болғанбаевқа Англия, Париж кейін Ауғанстан және Түркиямен байланыс орнату жүктелді. Болғанбаев кетіп қалған соң Дінше Әділов Бұхарада Уалидидің қасында қалады және жасырын жағдайда жұмыс жүргізеді. Оның айтуынша, Анкарадан түрік үкіметі арнайы жіберген Ұлттық мәжілістің мүшесі әлдеқандай ғылыми мақсатпен келеді. Шын мәнінде ол аталған ұйыммен байланыс жасауға келген. Ол Кеңестік билікке қарсы Мұсылман Республикаларының қарсылығын ұйымдастыру үшін Мұхитдиновтың пәтерінде құпия келіссөздер жүргізген. Орта Азиялық Орталықтың барлық мүшелері, соның ішінде мен де бұл жиналыстарға қатыстым. Осы жиналыстан соң Д. Әділов «Ақ жол» газетінің редакторы Ғ. Бірімжановқа хат жазады. Осы жиналыста басшылармен байланыс орнату басмашылық

қозғалыстың идеялық басшылығын Орта Азиялық ұйымдардың өз қолына алу керектігі жөнінде шешім қабылданған.

3. Уалиди Тоған 1923 ж. қаңтарында Ташкенттегі Т. Рысқұловтан және өзі «Түркістан генерал-губернаторы» деп атаған Түрккомиссия төрағасы Э. Рудзутактан хат алады. Онда Рудзутак «Егер сіздің қайтып оралғыңыз келмесе мен сіздің өзіңіз қалаған елге шығып кетуіңізге көмектесе аламын» [2, с. 363] деп жазған. Рысқұловтың хабары және Рудзудактың нақты ұсынысынан соң шетелге мұғажырлыққа дайындалған Заки Уалиди осы күні В.И. Ленинге өзінің шетелге кету себептерін кеңес өкіметінің Шығыстың мұсылман халықтарына қарсы жүргізіп отырған әділетсіз саясатымен байланыстырып хат жазады. Ал осыдан екі күннен соң өзімен азаттық жолында күресте бірге болған башқұрт зиялыларына жазған хатында өзінің мұғажырлыққа кетуін нақты былай түсіндіреді. «..Энвер паша соғыста шахит болды. Дәл осы кезде (қыркүйекте) Ташкентте өткен Түркістан ұлттық-азаттық қозғалысының жасырын съезі осы күресіміздің тарихын жазып, оны бүкіл әлемге паш ету, осы күрестің халықаралық құбылысқа айналуын ұйымдастыру үшін маған біздің күресімізді шет елде жалғастыруға өкілеттік берді. Мен Еуропада және Түркияда өмір сүріп, жұмыс істеймін». Осы хатында Уалиди Тоған Түркістандағы басмашылық қозғалысының көтерген идеяларына барынша ұлт-азаттық сипат беруге өзінің тікелей ықпалы болғандығын былайша жазады: «Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыс біздің келгенімізге дейін өшпенділікпен басталып, жыртқыштық сипат алған еді. Көптеген басмашылар соқыр сенімдегі молдалардың ықпалында болды. Біз бұл қозғалысқа ұлттық идеяларды енгіздік», – дей келіп: «Бұл іске Түркияның үлкен тарихи қайраткері өз офицерлерімен тікелей араласты» [3, с. 369] деп жазады. Бұл жерде есімі аталмағанымен автордың Энвер пашаны айтып отырғаны белгілі.

Осы уақытта Заки Уалиди қоқандық Әмір-әлі Захири мен қазақ Серікбай Ахаевқа хат жазған. Ол осы хатында ішінара былай дейді: «Бүгін менде мынадай таңғаларлық сезім болып тұр, бәлкім мен өз бойымда түрік халқының барлық ауыртпалығын арқалап жүрген болармын. Басмашылар қозғалысына қосылу арқылы бізді осы кезеңдегі біздің ұлтымыздың азаттық күресінің соңғы әрекетіне жол ашқан болармыз, бәлкім.

Мүмкін сіздерді және Юнус хан қажыны енді көре алмаспын. Біздің ұлт өзінің қайта өрлеуін күтуі керек. Менің соңғы сөзім: Сіздер біздің

осы күресімізді тарихи жадтан өшіріп тастауға бағытталған шараларға қарсы күреске барынша күш салуларыңыз керек». Кеңестік биліктің түпкілікті жеңіске жетіп, ұлт-азаттық қозғалысты ашық жүргізуге болмайтындығына көз жеткізген Заки Уалиди бұл күресті жасырын жағдайға көшірудің жолдарының бірі ретінде «елден қашып кету – бір адамды ғана құтқару деген және «дипломатиялық маневр деген сөз» дей келіп, кез келген мүмкіндікті пайдаланып, жастарды Түркия немесе еуропалық елдерге оқуға жіберуді ұсынады.

Заки Уалиди Тоған Баку қаласында өткен Шығыс халықтарының I съезі қарсаңында Бакуге келеді. Ол қалада Мәскеуден таныстығы бар түрік коммунисті Мұстафа Субхидің үйіне орналасады. «Ол (Мұстафа Субхи – Қ.Б.) коммунист болғанымен оған орыстың, шығыстық саясаты ұнамайтын. Ол, әсіресе, Сталин мен оның жолдастарына Субхиді ешқандай жұмысқа тартпай, кейбір түрік әскери тұтқындарын «шынайы коммунист» деп танығандарына өкпелі болатын... Мен Субхимен көп әңгімелестім және оны біздің Түркістандағы әрекеттердің жоспарларымен таныстырдым дей келіп, – мен оның орыстарға ештеңе айтпайтындығына сенімді болдым» [2, с. 262] дейді.

Заки Уалиди Түркістанға келердің алдында Түркістанға екі рет хат жазған. Ол хаттарында Башқұртстан үкіметінің құрамындағы 14 адамның түрлі жолдармен Түркістанға аттанғандығы айтылады. Сол сияқты Илдерхан Муниннің қырғыз Ибрагим Жанұзақовпен бірге Ферғанадағы басмашылар көсемі Шермухаммет пен Аман палуанға жолығып, олардың Самарқан қаласындағы бас қосуға қатысуын ұйымдастыру жайлы да нұсқау берілген [2, с. 264].

Заки Уалидидің айтқанына қарағанда Бакудегі Шығыс халықтарының съезін өткізу туралы идея – Москвадағы башқұрт өкілдігінде Жемал паша мен Халил пашаның қатысуымен алғаш рет Заки Уалиди тарапынан айтылған. Бұл съезді Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссариаты кеңесі мен Мұсылман комунистері Орталық бюросы арқылы Сталин ұйымдастырады. Уалиди Тоған осы съезге шақырылмаған, бірақ оның съезге келетіндігіне сенген кеңестік билік оны тұтқындауды жоспарлайды. Съезге жасырын жағдайда баруға мәжбүр болған Уалиди Тоған 29 тамызда Ашхабадтың жолындағы Бакин станциясында Тұрар Рысқұлов және Ибрагим Жанұзақовпен кездеседі [2, с. 265].

Бұл съезд барысында Уалиди Тоған түрік қайраткері М. Субхи, Азербайжанның Әмин

Эфенди Заде, қырғыз Ибрагим Жанұзақов, қазақ Т. Рысқұлов, өзінің адъютанты Абдрашит Бекбановтармен байланысып, съездің жұмысына солар арқылы араласады. Съезге Энвер паша, Бекир Сайт және Юсуф Кемал қатысқан. Жасырын жағдайда болғандықтан Энвер пашамен кездесудің сәті түспейді.

1920 ж. соңында Заки Уалиди Бұхараға келеді. Оның жазуына қарағанда Бұхарада саяси құрылыстың жағдайы мықты болған. Бұхара үкіметі осы кезде Мырза Абдулқадырдың жарлығымен Орталық комитетке және Файзулла Ходжаевтің басқаруындағы атқару комитетіне бөлінді. Осы үкіметтің қаржы министрі болып тағайындалған Осман Ходжаев бірқатар уақыт Орталық комитеттің төрағасы болады. Ол Бұхара медресесінде білім алып, 1910 ж. Стамбулда тұрған және онда жасбұхарлықтарды оқытып, тәрбиелейтін оқу және тәрбие үйін ашқан болса, Бұхараға келген кезінде Гаспринскийдің үлгісінде жадидтік мектеп ашқан. Түркістанның саяси элитасының арасында Түркиямен тікелей байланысы болған тұлғалардың бірі. Бұхара Республикасында сыртқы істер нәзірі болған Хашим Шайх еді. Ол Стамбулдағы ер балаларға арналған педучилищені бітіріп, Бұхараға келіп саяси қызметпен айналысқан. Кейін Хашим Шайх Бұхараның Ауғанстандағы елшісі қызметін атқарған [2, с. 286]. Жасбұхарлықтар Бұхар әмірін тақтан тайдыруда орыстармен ынтымақтас еді. Сонымен бірге осы кезеңде олардың бәрі де орыс басқыншыларына қарсы болды. Бұхара Халық Республикасында тұтқынға түскен түрік офицерлері азаттық қозғалысқа белсене қатысқанын өз естеліктерінде Заки Уалиди жазады. Оның айтуынша, Бұхарадағы әскери істердің уәзірі Абдулхамит Арипов тұтқындағы түрік офицерлерінің көмегімен әскери училище ұйымдастыруға бұйрық берген [2, с. 288].

Тұтқындағы түрік офицерлерінің кейбірі Али Ырза бейдің басшылығымен Бұхара милициясын ұйымдастыруға да тікелей араласқан. Заки Уалидидің куәлік етуіне қарағанда, Бұхарадағы түрік офицерлерінің қызметі ұйымдасқан сипат алып, белгілі бір саяси күшке айналған. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының өкілдері олардың соңынан орыс тыңшылары үнемі аңдуа болған, олармен арағайындар арқылы байланыс жасаған. 1922 ж. ақпанында Заки Уалидидің ұйымдастырған саяси шараларына «Түркмендік адвокат Какаджан Бердиев, Алашорданың өкілдері Хайреддин Болғанбаев, Мұхтар Әуезов, Әділов Дінше және екі адам қатысқан. Олар жас бұхарлықтармен келіссөздер жүргізген.

Жасбұхарлықтардың секемшілдігінен келіссөздер ұзаққа созылып, қазақтар сабырсыздана бастады. Ақыр соңында, дінге негізделген екі өзбек партиясы, жәдитшілердің социалистік емес партиясы және социалистік «Ерік партиясы», сонымен бірге қазақтардың Алашорда партиясы тең ұсынған 7 пункттен тұратын тұғырнамаға бірікті» [2, с. 288-289]. Осы саяси шараға қатысқан Дінше Әділов қазақтардың осы бірлестіктегі өкілі болып қалған.

«Ерік партиясының» бағдарламалық құжаттарына жасалған талдау олардың саяси бағыттарында ұлттық құндылықтармен бірге (тәуелсіздік, өзін-өзі билеу және т.б.), жер-суды, пайдалы қазбаларды мемлекет меншігіне алу, ауылшаруашылығын ұжымдастыру сияқты социалистік құндылықтарды да басшылыққа алғанын аңарамыз. Демек, «Ерік партиясы» большевиктердің үлгісінде құрылған. Ұлттық мүддені таптық қағидаларға сай шешуге бейім социалистік бағдарды аңарамыз. Осы кезде «Терраки перверлер» атты жәдитшілердің саяси партиясы да жұмыс жасаған. «Ерік» партиясына қарағанда бұл жәдиттік партияның саяси бағдарламасынан жастүріктер көтерген идеялардың ықпалы анық сезіледі. Энвер паша қазақ облыстарына басмашылық қозғалысқа қосылу жөнінде келіссөз жүргізетін өкілдер жіберуді ойластырған. Осы мақсатта арнайы хат жазып, Шығыс Бұхараға танымал қазақ Ешикағабашы (сарай күзетінің бастығы – Қ.Б.) Бүркітті Қазақстанға жібереді. Қазақстанға баратын делегацияны Ахунд Юсуб Талибзаде басқарады. Осы делегация Торғай жеріндегі қыпшақ тайпасының көсемі Кейкі батырға хат және арнайы сыйлық тапсыруды жоспарлаған [2, с. 323]. Дегенмен, бұл делегацияның Торғай жерінде Кеңес билігіне қарсы астыртын қарулы күресін жалғастырып жатқан Кейкі батырға жолыққаны жөнінде деректер кездескен жоқ.

Жалпы, Түркістан өлкесінің полиэтникалық құрамы Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының да көпұлтты сипатын айқындады. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы дегенде, Түркістан өлкесінің Бұхара әмірлігі және Хиуа хандығы аумағын да қамтығандықтан бұл қозғалысқа Түркістан жәдитшілері, жасбұхарлықтар және жасхиуалықтармен қатар алаштық идеядағы қазақ зиялылары да белсене араласты. Осы қозғалысқа Уалиди Тоғанның қатысып басшылық жасауы да қозғалыстың географиялық ауқымын кеңейте түседі. М. Шоқай, М. Тынышбаев, С. Лапин, Т. Рысқұлов, Н. Төрешұлов, С. Қожанов және т.б. қазақ зиялылары қозғалыстың саяси

серкелеріне айналса, басмашылық қозғалысқа да кейбір қазақ зиялыларының қатысы барлығы айқындалып отыр.

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының құрамына кіргенімен, Кеңестік Ресейде ішкі тәуелсіздігін жартылай болса да сақтап қалған Бұхара Халық Республикасының алдыңғы қатарлы өкілдері де Анадолыдағы тәуелсіздік күресін мұқият қадағалап отырды. Түркияның тәуелсіздік жолында жеңіске жетуі үшін кезкелген материалдық әрі рухани көмек көрсетуге дайын екендігін білдірген Бұхара Үкіметінің басшысы Осман Хожа Кеңес Үкіметімен кездесу өткізгеннен кейін Анадолыдағы түрік тәуелсіздік соғысына көмек ретінде Бұхара қазынасынан 100 млн. рубльді (түрік ақшасына шаққанда 59 млн. лира) Анкара Үкіметіне жіберу үшін Советтерге береді. Бірақ, Кеңестік Ресей Анадолыға бұл ақшаның аз ғана бөлігін (шамамен 304.912 лира) аударады [4, S.173-174]. Егер осы ақша бір тиынына дейін түгел Түркияға жіберілгенде түрік әскерлерінің, тіпті жалпы түрік халқының жағдайы едәуір жақсарып қалған болар еді. Сонымен бірге Анадолыдағы ұлт-азаттық қозғалыстың жеңіске жетуіне пайдасын тигізген бұл «жәрдемнің» ішкі астарын Осман Хожа кейіннен былайша түсіндіреді: «1920 ж. Бұхара Республикасы құрылғаннан кейін Президент ретінде жаныма премьер-министрді ертіп, Кеңестік Ресейдің алдыңғы қатарлы өкілдерімен және Ленинмен кездесу үшін Мәскеуге бардым. Бірақ, бізден бұрын Мәскеуге шілде айының ортасында Түркиядан Бекир Сами бастаған бір топ делегация мүшелері ұлттық үкіметке жәрдем беру мәселесін сөйлесу үшін келген екен. Кремльде өткен кездесуде Ленин Түркия туралы мәселеге тоқталып, Мәскеуге Анкарадан бір топ делегацияның келгендігін және олардың шұғыл түрде қаржылай көмек сұрағандығын айтып, бұл туралы сіз не айтасыз? – деді. Мен ешқандай күмәнданбастан: әрине жәрдем беру керек және мұны уақыт өткізбей тез арада жасау керек – дегенімде, ол бұл мәселеде кейбір қиындықтардың туындап отырғандығын айта келе: жәрдем беру мәселесінде бізді ойландырып отырған екі қиын жағдай бар. Біріншісі түріктер сұраған алтын ақша бізде өте аз – деді. Осы кезде мен оның сөзін бөліп: бізде алтын бар, біз бере аламыз – дедім. Бұған Ленин риза болды. Ол: екінші қиындық жол мәселесі. Өйткені, түріктерге тек ақша ғана емес, сонымен бірге қару-жарақ пен оқ-дәрі керек. Ал, бұларды Анкараға жеткізетін жол керек. Кавказдағы жағдайға байланысты жолдар жабық, қашан ашылатындығы белгісіз – деді.

Мен, бұған жауап ретінде: Кавказдағы елдермен келісуге болады, өйткені бұл аймақта мұсылмандар көп тұрады. Сонымен бірге грузиндер де өздерінің пайдасы үшін мұсылмандарға жәрдем береді. Әрекет етсек, ортақ жол табуға болады – дедім. Бұл жерде негізгі мәселе, ақшаның мөлшерін анықтау еді. Біз, бұл істі әрі Сыртқы істер министрі әрі Премьер-министр міндетін атқарған Фейзуллах Хожа мен орыс мамандарынан құралған делегацияға тапсырдық. Ұзаққа созылған кездесулерден кейін комиссия жәрдем мөлшерін 100 миллион алтын рубль деп белгіледі. Мен, Ленинмен екінші рет кездесу өткізгенімізде берілетін жәрдем мөлшерін айтып, тап қазір бұл ақшаны бере аламын – дедім. Патшалық дәуірден қалған көп алтын рубльдеріміз бар еді. Бұхара Патшалық Ресейдің қарамағындағы ел болғанымен, әкімшілік-басқару және қаржылық істерінде тәуелсіз болды. Сондықтан бізде алтын шамадан тыс көп болды. Осылайша Ленинмен келіскеннен кейін Бұхараға қайттым. Жағдайды Үкіметке жеткіздім. Үкімет бұған қарсылық білдірмей 100 миллион алтын рубльді жіберуге келісті. Уақытты өткізбей тиісті іс-шараларды атқарып, алтын рубльдерді дереу Анкараға жеткізу үшін Орыс қазынасына аудардық [5, s. 292].

Бұхара Халық Республикасының тағы бір маңызды ісі Анкара Үкіметімен тікелей байланыс орнату болды. Бүкіл түркістандықтардың ризашылық белгісі ретінде Сақария жеңісінен кейін Бұхара Халық Республикасы 1921 ж. орыстарға қарамай Анкараға елші жібереді. Анкараға елші болып Түркияда білім алған Режеп Бей мен Назири Бей барады. Олар Мұстафа Кемал Ататүрікке беру үшін біраз сыйлық алып барады. Бұл сыйлықтардың ішінде төртеуі адамның назарын аударатын ерекше сыйлықтар болды. Мысалы, біреуі Әмір Темірдің Құран Кәрімі, ал қалған үшеуі бұхаралық шеберлер жасаған алдаспан қылыштар болды [6, S. 6, 15].

Елшілерді Анкараға келгеннен кейін екінші күні Ататүрік Чанкая ауданында қабылдайды. Чанкаяда Ататүрікпен ұзақ уақыт сөйлескен елшілер Түркістанның жағдайы жайлы жан-жақты мәлімет беріп, әкелген сыйлықтарын тарту етеді. Сонымен қатар, олар Мұстафа Кемал Ататүріктен Бұхараға елші жіберілуі туралы өтініштерін білдіреді [7, S. 5-6].

Орта Азиядағы қоғамдық-саяси процестерге бұрынғы түрік әскери тұтқындары да тартылды. Бірінші дүниежүзілік соғыста Германиямен одақтас болған Түркия әскерінің қатарында

тұтқынға түскендердің арасында Орта Азияға жіберілгендері де көп болған. Кеңестік билік орнағаннан кейін, олар Түркістан коммунистік идеясының мұсылмандық, аймақтық және ұлттық ячейкаларына (ұяларына) мүше болып енді [8, с. 702]. Кейіннен түріктер мен үнділіктер Түркістан Коммунистік партиясы Орталық комитетіне тікелей бағынышты тағы бір ұлттық партиялық топ құрады.

Қорытынды ретінде Кеңес өкіметі мен Түркия арасында орнаған саяси байланыстар барысында Түркістандағы этносаяси процестерге ықпал жасайтындай нақты іс-әрекеттердің орын алғандығына көз жеткіземіз.

Түркістанда кеңестік билік орнағанымен Түркия-Түркістан байланыстарының үзіліп қалмай, қайта жаңа мазмұн алғандығын атап айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомных. – Алматы: «Ел-шежіре», 2011. – Т. I. – 428 с.
- 2 Тоган Заки Валиди. Воспоминания борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру: пер. с тур. – М., 1997. – 643. с.
- 3 Большеви́стское руково́дство. Переписка. 1912-1927: Сб. документов. – М.: РОССПЭН, 1996. –783 с.
- 4 Türk İstiklâl Harbi, C.VII. – Ankara, 1975.
- 5 O. Kocaoğlu, «Rus Yardımının İçyüzü», Yakın Tarihimiz, C.I. – S. 10, 3 Mayıs 1972.
- 6 E.B. Şapolyo, «Atatürk ve Üç Kılıç», TK., S.37, (Kasım 1965). – S. 85-86.
- 7 M. Saray, Atatürk ve Türk Dünyası. – Ankara, 1995.
- 8 «Известия». – №29. – 16.XI.1918; «Коммунистический Интернационал». – 1919. – №5.

References

- 1 Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevcamy. Treh-tomnyh. – Almaty: «El-shezhire», 2011. – T. I. – 428 s.
- 2 Togan Zaki Validi. Vospominaniya bor'ba musul'man Turkestana i drugih vostochnyh tjurok za nacional'noe sushhestvovanie i kul'turu: per. s tur. – M., 1997. – 643. s.
- 3 Bol'shevistskoe rukovodstvo. Perepiska. 1912-1927: Sb. dokumentov. – M.: ROSSPJeN, 1996. –783 s.
- 4 Türk İstiklâl Harbi, C.VII. – Ankara, 1975.
- 5 O. Kocaoğlu, «Rus Yardımının İçyüzü», Yakın Tarihimiz, C.I. – S. 10, 3 Mayıs 1972.
- 6 E.B. Şapolyo, «Atatürk ve Üç Kılıç», TK., S.37, (Kasım 1965). – S. 85-86.
- 7 M. Saray, Atatürk ve Türk Dünyası. – Ankara, 1995.
- 8 «Izvestija». – №29. – 16.XI.1918; «Kommunistticheskij Internacjonal». – 1919. – №5.